

Uzdravení nemůže nastat, dokud nezazní pravda

Beseda s Ntsiki Sandim, Ústav pro studium totalitních režimů, 1. 3. 2010

BESEDOU PROVÁZELY ALEXIS GIBSON A NEELA WINKELMANN-HEYROVSKÁ

Advokát Ntsiki Sandi, bývalý člen jihoafrické Komise pravdy a usmíření, se narodil roku 1959 v Jihoafrické republice. Na Rhodesově univerzitě získal tituly BA a LLB. Obdržel ocenění Helen Suzman Leadership Award a na Univerzitě Essex v Anglii absolvoval magisterské studium. Pan Sandi vlastní advokátní kancelář v Grahamstownu. V 80. letech byl aktivistou proti apartheidu a byl vězněn bez soudu po dobu 154 dní. Byl členem jihoafrické Komise pravdy a usmíření po celou dobu jejího trvání (1996 – květen 2001). V Jihoafrické republice zakládal vzdělávací a občanské organizace. Oficiálně zastupuje Komisi pravdy a usmíření a Jihoafrickou republiku v zahraničí. Jeho návštěva v Praze a příspěvek na konferenci *Zločiny komunistických režimů* dne 26. 2. 2010 byly prvním oficiálním vystoupením člena Komise pravdy a usmíření v České republice.

Mohly bychom vás na úvod poprosit, abyste nám popsali anatomii apartheidu – jak fungoval, v jakém časovém období o něm hovoříme a jak jím byly postiženy různé skupiny obyvatel?

Co se týká obyvatelstva Jihoafrické republiky, mluvíme o pětapadesáti až šedesáti milionech lidí, z nichž asi sedmdesát procent tvoří původní afričtí obyvatelé. Takzvané bílé obyvatelstvo čítá sedmáct až dvacet procent, Asiaté a takzvaní barevní představují zbývajících deset. Bílé obyvatelstvo sestává hlavně z potomků holandských přestěhovalců, kteří přišli do země roku 1652, a z britských přistěhovalců, kteří přišli na jih Afriky v roce 1820. Takzvané barevné obyvatelstvo jsou lidé smíšené krve a tvoří v zemi menšinu. Asiaté pocházejí z Indie a přišli do země tuším v roce 1812 jako pracovní síly.

Hovoříme-li o apartheidu jako o oficiální politice, začal v roce 1948, kdy se k moci dostala nacionalistická strana. To však neznamená, že před rokem 1948 neexistoval – jen ještě nebyl legalizován a zakotven v právním řádu země. Nacionalistická strana, která vyhrála volby v roce 1948, věřila v bílou Jižní Afriku a v politiku, podle níž budou mít bílí lidé jako jediní politickou moc v zemi a volební právo. Kontrolovali hospodářství a další důležité sektory společnosti, jako bylo například vzdělávání, zdravotnictví či rezidenční oblasti. Dokonce vznikl specifický zákon o hromadném zatýkání, který výslovně předepisoval, že nesmějí existovat smíšené rezidenční oblasti, rasově smíšené školy atd.

Proti tomuto systému se v roce 1912 zformoval odpor. Afričané pochopili,

že musí překonat rozdílnosti vycházející z etnického základu. Nemohu zde však líčit celou historii tohoto boje. V roce 1983 se vláda pokusila provést určité kosmetické změny: rozšířila volební právo i na barevné lidi a na Asiaty, avšak pokračovala i nadále v politice rozdělování země na takzvané homelands neboli domoviny pro Afričany. Afričané v mé zemi pocházejí asi z osmi až deseti etnických skupin a byla jim vyhrazena určitá území, kde mohli uplatňovat volební právo podle etnické příslušnosti.

Je zřejmé, že tento systém nebyl udržitelný a nemohl fungovat navždy. Byl morálně neospravedlnitelný a na mezinárodní úrovni způsobil hodně zlé krve. Jižní Afrika se stala páriou, docházelo k jejímu kulturnímu bojkotu, k obchodní izolaci atd. V roce 1990 už tehdejší vláda neměla jinou

Ntsiki Sandi s moderátorkou debaty Neelou Winkelmann-Heyrovskou

Foto: Jiří Reichl

možnost než se těmto tlakům podvolit. Země se vymkla kontrole a vznikala široká hnutí odporu, jež v mnoha případech zahrnovala i příslušníky bílé menšiny, kteří odmítali spolupracovat s menšinovou bílou vládou.

V té době byl vůdcem nacionalistické strany F. W. de Klerk, který v roce 1993 obdržel Nobelovu cenu míru. Zrušil totiž zákaz osvobozenec-kých organizací, protože neměl jinou možnost, propustil vězně a zahájil jednání o ústavě, která trvala čtyři až pět let. V roce 1994 se uskutečnily národní volby, jež vyvrcholily tím, že se Nelson Mandela stal prvním demokraticky zvoleným prezidentem země.

Rády bychom se vás zeptaly na vaše zázemí, aktivity proti apartheidu a na to, proč jste byl v té době vězně.

Než odpovím, musím ještě doplnit, že apartheid byl prohlášen za zločin proti lidskosti. Přinesl utrpení zejména černému obyvatelstvu v Jižní Africe, ale také občanům sousedních zemí. A protože apartheid byl násilnický systém, nastolený násilnou cestou, mohl se udržet pouze násilím.

Bezpečnostní služby apartheidu čas od času napadaly členy osvobozenec-kého hnutí, kteří žili v exilu v sousedních zemích, a během těchto incidentů umírali i jejich občané.

Já jsem se narodil, vyrostl a navštěvoval školy v Jihoafrické republice. V zemi jsem nežil pouze v letech 1993–1994, kdy jsem studoval v Anglii. Systém apartheidu znám tedy velmi dobře, vím, jak fungoval, a také vím, jak skončil. Řada lidí ve světě se, naštěstí mylně, domnívala, že apartheid skončí krveprolitím, ale jeho konec byl relativně klidný. K obětem na životech sice došlo, ale nebylo jich tolik, kolik se čekalo.

O politiku jsem se zajímal už od mládí, od patnácti nebo šestnácti let. Žili jsme pod neustálým útlakem, a proto jsme byli zpolitizovaní od útlého věku. Stal jsem se členem hnutí proti apartheidu a v jeho rámci členem studentských hnutí a občanských organizací. Ve většině případů jsem byl mluvčím pro styk s veřejností, takže netrvalo dlouho a státní bezpečnostní struktury se o mně dozvěděly.

Jihoafrický režim běžně zatýkal aktivisty proti apartheidu a držel je ve vazbě i řadu měsíců, aniž proti nim

vznesl obvinění. Mě zatkl v roce 1986 v časných ranních hodinách coby studenta a ve vězení jsem strávil bez soudu 154 dní, z toho dvaadvacet v izolaci. Pro mě osobně to byla cenná zkušenost, protože jsem právník a občas zastupuji lidi, které stát nezákonně zatkl, a dovedu jejich situaci posoudit. V této souvislosti je důležité, abych řekl, že nejsem vládní politik ani politický aktivista. Když se v roce 1990 situace v zemi změnila, stáhl jsem se do ústraní. Měl jsem za to, že se nám podařilo dosáhnout toho, co jsme chtěli, a všichni vládnout nemůžeme.

Mohl byste nám říci něco bližšího o strukturách a mandátu Komise pravdy a usmíření a o vaší roli v ní?

Komise pravdy a usmíření vznikla na základě politických jednání. Naši vedoucí představitelé rozhodli, že neproběhne plošná amnestie, a pokud kdokoli spáchal v době apartheidu trestný čin, bude se muset plně doznat. Nové národní shromáždění přijalo zákon o podpoře národní jednoty a usmíření, zákon č. 34 z roku 1995, a tento orgán měl dohledat pravdu o minulosti. Na základě doporučení kabinetu jmenoval prezident republiky sedmáct komisařů. Komisaři a členové jednotlivých výborů museli být ze zákona nestranní a nesměli být osobnostmi politického života. Komise a její výbory musely svou skladbou reprezentovat demografii země.

Komise se skládala ze tří výborů: Výboru pro porušování lidských práv, Výboru pro amnestie, do kterého mě jmenoval tehdejší prezident, a Výboru pro reparace a rehabilitace.

Pokusím se velmi stručně nastínit funkce a pravomoci jednotlivých výborů. Začnu mandátem Komise pravdy a usmíření jako statutárního orgánu. Komise se měla pokusit sestavit co nejdůkladnější obraz hrubého porušování lidských práv, k němuž došlo v období vymezeném zákonem, měla se snažit zjistit, co bylo příčinou porušování lidských práv, kupříkladu mizení politických oponentů apar-

theidu, úmrtí ve vězení, střílení lidí na ulicích, mučení atd. Komise tedy měla zkoumat jejich příčiny a doporučit způsob, jak zabránit tomu, aby se v budoucnu něco podobného opakovalo. Zmíněné výbory měly umožnit Komisi, aby své úkoly splnila. Výbor pro porušování lidských práv představoval fórum, kam přicházely oběti, aby vyprávěly své příběhy. Na Výbor pro amnestie se naopak obraceli odsouzení a mohli tu požádat o amnestii. Museli však mimo jiné doložit, že trestný čin byl politicky motivovaný, a také učinit plné doznání, jinými slovy říci pravdu. Žadatel na jejich základě buď amnestii dostal, nebo mu byla zamítnuta. Pokud jsme rozhodli, že hovoří pravdu a jeho čin byl politicky motivovaný, udělili jsme amnestii, což znamenalo, že dotyčný nemohl být později obviněn ani obžalován, a to ani v civilním sporu. Začínal tedy s čistým štítem.

V rámci jednání Výboru pro porušování lidských práv a Výboru pro amnestie jsme byli ze zákona povinni prohlásit určité osoby za oběti. Pokud by například váš manžel byl politickým aktivistou, byl vězněn a zemřel ve vazbě (policie ho umučila k smrti), stanovili bychom, že vy jakožto jeho choť jste obětí. Vaše jméno, ale také jména vašich dětí nebo dalších osob závislých na zemřelém, by se předalo Výboru pro reparace, který by doporučil vhodný způsob reparace nebo rehabilitace. Takhle Komise ve stručnosti fungovala.

Svou činnost zahájila v březnu 1996 a původně měla skončit do šesti měsíců. To však zdaleka nestačilo a parlament musel její funkční období prodloužit. První zprávu vydala v říjnu 1998. Byla však pouze průběžná, protože Výbor pro amnestie v té době evidoval ještě více než 7000 nevyřízených žádostí o amnestii, jejichž zpracování trvalo až do konce roku 2001. V roce 2003 dostal prezident republiky na stůl závěrečnou zprávu, která obsahovala všechny žádosti o amnestii.

Těchto žádostí jsme obdrželi asi 7200 a schválili jsme jich 1167. Zbytek

jsme odmítli z řady důvodů. Usoudili jsme například, že trestný čin nelze kvalifikovat jako politicky motivovaný, nebo jsme neměli pocit, že jsme slyšeli celou pravdu. V tomto ohledu jsme byli velmi přísní. Naše stanovisko znělo: uzdravení nemůže nastat, dokud nezazní pravda. Pokud se tak nestane, lidé své chyby v budoucnu zákonitě zopakují.

Jak jste se stal členem Komise?

Obrátili se na mě. Musím říci, že jsem zpočátku velmi váhal, zda pracovat v takto kontroverzním orgánu. Ačkoliv v té době probíhala řada seminářů a diskusí, všeobecně se mělo za to, že se bude paušálně rozdávat amnestie lidem, kteří páchali zločiny proti lidskosti. Osobně jsem toho o Komisi mnoho nevěděl, protože v době, kdy se diskuse odehrávaly, jsem byl v zahraničí. Po velkém zdráhání jsem nakonec místo přijal. Ale netrvalo dlouho a přesvědčil jsem se, že to je jediná cesta, jak se vyrovnat se situací po apartheidu, protože v našich podmínkách nebylo vítěze ani poraženého. Nepřátelský stát, režim apartheidu, nás neporazil, ale my jej také ne. Dlouho jsme spolu bojovali, ale nakonec jsme se přece jen rozhodli zápas ukončit.

Myslím si, že jsme měli štěstí na Nelsona Mandelu, což je velmi moudrý člověk. A také mám dojem, že bílá menšina z nacionalistické strany měla štěstí na vůdce F. W. de Klerka, který, i když jednal pod tlakem, byl připraven přijmout velmi riskantní rozhodnutí. Například se veřejně omluvil za apartheid, stejně jako afrikánští církevní hodnostáři, kteří jej odsoudili jako kacířství. Na úrovni různých komunit v zemi, zejména černé a bílé, najednou vyšlo najevo, že existuje spousta dobré vůle, snaha žít a pracovat spolu v jedné zemi.

Jaká byla vaše role v Komisi?

Za šest měsíců, co jsem pracoval ve Výboru pro porušování lidských práv, bylo mým úkolem jednat s terénními pracovníky Komise, k nimž patřili vyšetřovatelé, výzkumníci a zapiso-

vatelé výpovědí. Cestovali jsme po celé zemi a pořádali veřejná slyšení. Přicházely oběti a vyprávěly své příběhy, což se ukázalo jako velmi důležité. Vzpomínám si na slova mnoha z nich: *Poté, co jsem měla možnost vyprávět, co se stalo mně, mému muži a mému synovi, jako by mi někdo sňal z ramenou obrovské břemeno.* Další velmi častá slova obětí zněla: *Jsem připraven odpustit, ale nevím komu a co.* To ukazuje, jak důležitý je pro proces usmiřování spolupráce pachatele. Osobně mě velmi překvapilo, jak moc byli obyčejní lidé v naší společnosti připraveni odpustit pachatelům, pokud řeknou pravdu. Přestože za apartheidu nesmírně trpěli, jejich ochota mě naprosto ohromila.

Uvedu dva příklady: na jedno slyšení Výboru pro porušování lidských práv se dostavila bílá dáma na vozíčku. Stala se obětí jedné politické ultraradikální organizace. Nemohl jsem uvěřit vlastním uším, když řekla: *Jsem připravena těm mladým mužům odpustit. Odpouštím jim. Kdybych v té době byla černá, provedla bych totéž a možná i ty nejhorší věci.* Pochopil jsem, že její odpuštění pramení přímo ze srdce. Nebo jiný případ: Hovořil jsem po telefonu s jinou bílou dámou. Jejího manžela a dva syny zabil černý dav, který se vracel ze shromáždění na stadionu, kde tehdy velmi emotivně hovořil nějaký politický vůdce. Dav je zavřel do auta a upálil. Ta bílá dáma mi řekla, že nechce přijít na slyšení. Hovořila afrikánsky a já vám přeložím, co řekla: *Vážený pane, co se stalo, stalo se. My bílí lidé jsme byli v nepravu, proto došlo k tomu incidentu. My jsme vás utiskovali.* Neprojevovala žádnou hořkost nad tím, co se stalo jejímu manželovi a dvěma synům. Já si říkám, že jsem také trpěl, ale rozhodně ne v takové míře. Nikdy jsem například neztratil bratra nebo otce. A tahle dáma se ztotožnila se smyslem Komise pravdy a usmíření. Neprojevila hořkost, pouze řekla: *Já tam nechci chodit, už jsem těm lidem odpustila, co se stalo, stalo se.* Mohl bych pokračovat ještě dlouho. Existuje řada případů, jež dokazují, že usmíření je

Ntsiki Sandi

Foto: Jiří Reichl

princip, který obyčejní lidé v naší zemi přijali za svůj, a že nejde o pouhý koncept, který „ukuchtili“ chytří politici a vnutili jej obyvatelům.

Můžete nám něco říci o roli soudnictví za apartheidu?

Soudnictví bylo součástí apartheidu a tehdy jsme neměli listinu práv a svobod. Ústava byla rasistická, výslovně odpírala takzvané ne-bílé většině volební právo. Zákony země předepisovaly, že černí a bílí si nejsou rovni (pod pojmem černí mám na mysli Afričany, barevné lidi a Indý).

Kdekoli jinde je povinností soudů zajistit spravedlnost mezi občany, případně mezi státem a občany, ale naše soudy tenkrát neměly možnost zpochybnit zákon a říci, že je neústavní, protože odpírá práva některým skupinám občanů. A soudci byli pouze bílí lidé. Přesto se řada z nich usilovně snažila při interpretaci a aplikaci práva zmírňovat dopady apartheidu. Ti dostali přezdívku soudci-rebelové. Soudnictví jako celek však bylo povinno aplikovat zákony apartheidu. Až s příchodem demokracie, s novou ústavou a s listinou práv a svobod se z našich soudců stali strážci lidských práv.

V každé společnosti, která prochází transformací či zásadními změnami, je role soudů nesmírně důležitá: jsou konečnými arbitry a rozhodují nejen spory mezi občany, ale i mezi občany

a státem. Soudnictví musí být nezávislé a soudci nesmějí dodržovat politickou nebo ideologickou linii, jinak by to znamenalo, že nedokážou ochraňovat práva občanů, a v zemi, která má listinu základních práv a svobod, by je nebyli schopni prosazovat.

Asi jste slyšeli, že Nelsona Mandelu odsoudili v roce 1963 k doživotí. Je důležité zmínit tu jeho příběh. Soudce, který měl případ Mandely a jeho kolegů na starosti, byl známým stoupencem vládnoucí nacionalistické strany a bylo veřejným tajemstvím, že se ocitl pod tlakem, aby je odsoudil k trestu smrti. Přesto dostali „pouze“ doživotí. V Mandelově autobiografii *Dlouhá cesta ke svobodě (Long walk to freedom)* se dočtete, že když si vyslechli rozsudek, byli všichni nadšení, protože očekávali trest smrti. Představte si, jaké je to, radovat se, že jste dostali doživotí, píše ve své knize.

Zmiňuji to proto, že i tenkrát, když byli soudci členy politické strany, neznamenal to, že se museli vždy řídit tím, co jim strana předepsala. Mnoho soudců, a to je známá věc, se vždy snažilo nevzbuzovat dojem, že zastávají politickou linii vládnoucí strany, jejímž byli členy.

Jak probíhalo stíhání pachatelů? Jak byste porovnal metodu trestněprávní spravedlnosti s cílem a metodami Komise pravdy a usmíření?

Jsem rád, že se ptáte, protože často zaznívá, že Komise pravdy a usmíření byla součástí systému soudnictví nebo trestněprávních orgánů země, což neodpovídá skutečnosti. Komise představovala zcela jiné fórum než soud stíhající obviněné. Byla to investigativní komise, která dostala za úkol zkoumat zvěrstva, k nimž došlo během apartheidu. Neměla žádné soudní pravomoci, nemohla rozhodovat o vině člověka a odsoudit jej. To znamená, že před Komisí nevystupoval žádný obviněný občan, ale především oběti a pachatelé.

Samozřejmě lze říci, že Komise – a zejména Výbor pro amnestie – byla jakýmsi polosoudním orgánem. K do-

poručením, která učinila, patřilo i to, že ti, kteří nepožádali o amnestii, mají být stíháni, stejně tak i ti, kteří sice o amnestii požádali, ale byla jim zamítnuta. Komise by dokonce nejednala správně, kdyby toto doporučení nevznesla, neboť apartheid byl prohlášen za zločin proti lidskosti.

Realisticky však musím říci, že není možné, aby byly stíhány všechny zločiny spáchané v době apartheidu a ostatně ani za jakéhokoliv podobného režimu. I kdyby se například lidé ve východní Evropě rozhodli podívat do minulosti a řekli, že ti, kteří hrubě porušovali lidská práva, by měli být stíháni, nebylo by možné potrestat každou osobu za každý zločin, k němuž došlo. Přednost by měly dostat ty nejzávažnější z nich a o to jsme se v Jižní Africe pokusili.

Trestněprávní stíhání uspělo jen v nemnoha případech, což mělo řadu příčin. Vezměme si příklad, kdy aktivista zemřel ve vězení, kde byl držen bez soudu. Kde v tomto případě hledat důkazy? Během vyšetřování si někteří svědkové nedokázali vzpomenout na přesný detail, který byl v trestněprávním případě nutný, aby usvědčil obviněného. Chytrý advokát dokázal vyvolat zmatek, který přinesl protichůdná tvrzení, takže to vypadalo, že svědkové buď nemluví pravdu, nebo sice nelžou, ale to, co se stalo, si už špatně vybavují. Jiné svědky zase znějštěla atmosféra u soudu. A všechny tyto faktory se nakonec odrazí v tom, jestli dokážete vynést rozsudek, nebo ne. Zmínil bych tu případ Woutera Bassona, který si vysloužil přezdívku Doktor Smrt, protože prý za pomoci velmi nebezpečných chemikálií zabil řadu bojovníků za svobodu. Když s ním začal soud, stát povolal asi dvě stě svědků. On byl naproti tomu jediným svědkem obhajoby. Přesto ho soud uznal nevinným, protože právník, který ho zastupoval, dokázal provést křížový výslech svědků tak, že soud prohlásil, že nebylo nad rozumnou míru pochyb prokázáno, že trestné činy spáchal on. Stát na tento a podobné případy vynaložil miliony randů, aniž u soudu zvítězil. pd